Docentenhandleiding
Het zondebokmechanisme

50 minuten | havo-vwo bovenbouw

Inleiding

De geschiedenis is vol met zondebokken: onschuldige groepen mensen die in onzekere tijden onterecht de schuld krijgen van problemen. Tijdens deze les onderzoeken leerlingen bronnen over verschillende groepen mensen die in het verleden tot zondebok zijn gemaakt. Vervolgens presenteren ze hun onderzoek en wordt duidelijk hoe het zondebokmechanisme precies werkt.

Opbouw van de les

- Klassikale introductie over zondebokken *10 minuten*
- In groepjes aan de slag met bronnenonderzoek en presentaties *25 minuten*
- Met video: bespreken betekenis zondebokmechanisme *10 minuten*
- Reflectie *5 minuten*

Leerdoelen

- Leerlingen leren wat een zondebok is en hoe het zondebok-mechanisme werkt.
- Leerlingen vergroten hun kennis over vijf historische zondebokken.
- Leerlingen analyseren historische bronnen en oefenen daarmee hun kritische denkvaardigheden.

Organisatorische voorbereiding

- Download en print de werkboekjes (het zijn vijf verschillende zondebokken). Elk tweetal of drietal onderzoekt één zondebok.
- Controleer of je de bijgeleverde presentatie kan openen op je digibord en of de video kan worden afgespeeld.

Inhoudelijke voorbereiding

Lees het document *Achtergrondinformatie zondebok* met verdiepende uitleg over het zondebokmechanisme en aanvullende informatie over de vijf historische zondebokken.

Stappenplan

1 Introduceer het onderwerp *5 minuten*

slide 1-4
Laat de afbeelding van de zondebok zien, maar vertel de klas nog niet wat het onderwerp van de les is. Gebruik de 'see-think-wonder' methode om de klas te laten onderzoeken waar de les over gaat middels de vragen:
• Wat zie je? (alleen feiten)
• Wat denk je dat het betekent? (interpretaties)
• Welke vragen roept dit op? (duiding)

Leg uit dat op de afbeelding een zondebok is afgebeeld. Dit begrip komt uit de Bijbel. In het Oude Testament staat hoe eens per jaar een bok werd uitgekozen die de zonden van het Joodse volk op zich nam en vervolgens de woestijn in werd gestuurd, waardoor men weer vrij van zonden was. Tegenwoordig betekent het begrip zondebok dat iemand (onterecht) de schuld krijgt en wordt bestraft voor een probleem dat wordt ervaren door een deel van de samenleving. *Bron: deze afbeelding is met AI gegenereerd.*

2 Uitleg opdracht zondebok *5 minuten*

slide 5-6
Leg uit aan de klas dat zij onderzoek gaan doen naar groepen mensen die in het verleden tot zondebok zijn gemaakt. Elk groepje krijgt één opdrachtenboekje, dat stapsgewijs wordt ingevuld. Alle benodigde bronnen staan in het boekje. Na 15 minuten geeft elk groepje een korte presentatie, zodat de hele klas leert over alle vijf de zondebokken.

Tip: op de laatste pagina van het werkboekje staan samenvattende vragen die de leerlingen kunnen gebruiken als leidraad voor hun presentatie

3 Bronnenonderzoek en presentaties door leerlingen *25 minuten*

slide 7-11
Op basis van chronologie geven de groepjes hun presentaties. Als meerdere groepjes dezelfde zondebok hebben onderzocht, kan je per groepje een afgevaardigde aanwijzen om de antwoorden op de samenvattende vragen van hun zondebok te presenteren. Of laat de groepjes elkaar aanvullen.
Let op: zorg dat leerlingen stereotypen en vooroordelen over de zondebok niet presenteren als waarheden of feiten.

Na elke presentatie kun je ingaan op de 'denkvraag'. Op pagina 3 van elk werkboekje vind je de denkvraag die specifiek over die zondebok gaat.

Tip: meer achtergrondinformatie lees je op pagina 5 t/m 8 van deze docentenhandleiding.

4 Na presentaties: de reflectievragen *10 minuten*

slide 12
Door de opeenvolgende presentaties wordt het zondebokmechanisme voor de leerlingen duidelijk. Na de vijf presentaties gaan de groepjes aan de slag met de drie conclusievragen achterin het werkboekje. Bespreek daarna de antwoorden klassikaal.

De (kernachtige) antwoorden op deze conclusievragen kunnen zijn:

1) Welke overeenkomsten zie je tussen de groepen die tot zondebok gemaakt worden?
De groep die tot zondebok wordt gemaakt zit meestal in een mindere machtspositie in de samenleving (het is vaak een kleine groep of heeft een lage maatschappelijke machtspositie). De mensen uit deze groepen worden collectief als 'anders' gezien, zonder oog voor individuen. Ook bestaan er veel vooroordelen over de groepen.

2) Wat is het voordeel voor machthebbers om een zondebok te gebruiken?
Tegenslagen zoals een brand, misoogst, hongersnood, oorlog of economische crisis kunnen verklaard en verantwoord worden door een (externe) 'schuldige' aan te wijzen. Door de mindere machtspositie van de groep die tot zondebok wordt gemaakt, wordt de onschuld van de zondebok vaak niet geloofd. De machthebbers die (mede)verantwoordelijkheid dragen voor (het oplossen van de) situatie wijzen niet naar zichzelf, maar naar een kwetsbare groep. Daarmee ontlopen de machthebbers hun verantwoordelijkheid en wordt de zondebok het mikpunt van frustraties.

> vervolg reflectievragen op pag 4

3) Welke invloed hebben machthebbers op het zondebokmechanisme?
In de vijf voorbeelden hebben de machthebbers veel invloed. Zij beschikken over autoriteit en macht. Het politieke systeem is veelal autocratisch en er wordt propaganda ingezet. Daardoor zijn de gevolgen voor de mensen die tot zondebok zijn gemaakt nog heftiger dan wanneer alleen individuen tot actie zouden overgaan.

5 Het mechanisme – klassikaal samenvatten *5 minuten*

slide 13
Het woord zondebokmechanisme is in de boekjes en/of bespreking al langsgekomen, maar is nog niet precies uitgelegd. Bekijk de explainervideo met de klas. De video geeft een beknopte samenvatting van wat het zondebokmechanisme is.

6 Woordweb *5 minuten*

slide 14
Laat leerlingen in duo's of klassikaal een woordweb maken met als startwoord 'zondebokmechanisme'. De antwoorden van de leerlingen maakt inzichtelijk wat zij geleerd hebben. Een aantal antwoorden kunnen klassikaal besproken worden.

Optioneel: vraag aan de klas of er in onze samenleving ook nog zondebokken bestaan. Het is aan te raden om daarbij ook de verschillen tussen de historische en hedendaagse voorbeelden te bespreken.

Tip: in de werkvorm *beschermd door de democratische rechtsstaat?* onderzoeken leerlingen wat de democratische rechtsstaat te maken heeft met de bescherming van minderheden en zondebokken.

Achtergrondinformatie

Hier lees je wat het zondebokmechanisme inhoudt. Ook worden de vijf historische voorbeelden van zondebokken toegelicht.

Het zondebokmechanisme

Wanneer een (bevolkings)groep onterecht de schuld krijgt van een maatschappelijk probleem, spreken we van het zondebokmechanisme. De vijf uitgelichte voorbeelden in dit lesmateriaal verschillen van elkaar qua periode en locatie, maar tonen duidelijk wat het zondebokmechanisme is en hoe dit werkt.

De groep die tot zondebok wordt gemaakt, behoort vaak tot een minderheid en heeft weinig macht. Er bestaan vaak al vooroordelen over deze groep, die als anders wordt gezien dan de meerderheid. Bij een maatschappelijk probleem met ontwrichtende gevolgen, zoals een economische crisis of misoogst, wordt deze minderheidsgroep aangewezen als oorzaak, soms op initiatief van de machthebber. Een zondebok voorkomt dat de machthebber verantwoordelijk wordt gehouden (of verantwoordelijkheid moet nemen) voor het probleem. Een machthebber kan dus baat hebben bij een zondebok.

In alle voorbeelden uit dit lesmateriaal lopen de beschuldigingen uit op grootschalig geweld tegen de zondebok. Dat komt mede doordat de samenlevingen uit de voorbeelden autocratisch werden bestuurd en minderheden niet werden beschermd door de overheid. Maar ook in een (goed functionerende) democratie zijn er zondebokken, maar de gevolgen zijn meestal minder gewelddadig.

Vijf historische zondebokken

Christenen

In de eerste eeuw na Christus vormden christenen een kleine geloofsgemeenschap verspreid over het Romeinse Rijk. Dit uitgestrekte gebied was een smeltkroes van culturen, religies en sekten. Het christendom verspreidde zich gestaag, maar bleef lange tijd beperkt in omvang. De machthebbers – keizers en lokale stadhouders – wantrouwden de christenen, vooral omdat deze groep de religieuze en culturele waarden van de meerderheid niet volgde. Christenen werden lang gezien als bron van onrust en vielen ten prooi aan beschuldigingen en vooroordelen, van kannibalisme tot incest. Berucht is keizer Nero die christenen beschuldigde van de grote brand in Rome, in 64 na Christus. In de derde eeuw, toen de christenen nog steeds een minderheid waren, raakte het Romeinse Rijk in crisis en namen de christenvervolgingen toe. Daarmee waren christenen lange tijd zondebok voor de Romeinse machthebbers én bevolking.. *> vervolg Christenen op pag 6*

Dat veranderde begin vierde eeuw toen keizer Constantijn zich bekeerde tot het christendom. Steeds meer mensen bekeerden zich tot dit geloof, ook leden van de elite. Langzamerhand behoorden de christenen tot de meerderheid en werden zij een belangrijke machtsfactor in het Romeinse Rijk. In 380 werd het christendom de officiële staatsgodsdienst. In het centrum van de macht waren de christenen zondebok af.

Vrouwen

In het christelijke Europa werd al sinds de Late Oudheid geloofd in hekserij en magie, maar er werd vrijwel nooit iemand voor vervolgd. Pas aan het einde van de middeleeuwen legde de katholieke kerk een verband tussen hekserij en een verbond met de duivel. Tussen circa 1480 en 1700 werden duizenden mensen verdacht van en vervolgd voor hekserij. Een belangrijke publicatie aan de vooravond van de heksenjachten was *De Heksenhamer*, geschreven door een inquisiteur. In *De Heksenhamer* werd de rol van de vrouw als heks beschreven, waarbij de auteur gebruik maakte van wijdverspreide vooroordelen: de vrouw was zwak, een verleidster en eerder dan een man in staat om een verbond aan te gaan met de duivel. In zowel katholiek als protestants Europa werd het boek gebruikt om heksen te vervolgen. In deze processen waren vrouwen oververtegenwoordigd.

De periode van heksenjachten viel niet toevallig samen met een tijd van sociale, religieuze en economische onrust. Het was de tijd van de Reformatie; van godsdienstoorlogen met allerlei gevolgen zoals plunderingen, mislukte oogsten en ziekten. Hoewel heksenvervolgingen sterk van elkaar konden verschillen was de gemene deler dat vrouwen bovengemiddeld vaak slachtoffer waren. Vrouwenhaat en de onderschikte rol van vrouwen speelde hier een grote rol in. De geschiedenis van heksenjachten is ingewikkeld en kan niet worden gesimplificeerd tot ‘mannen die vrouwen vervolgen’. Mannen werden ook vervolgd, en er waren gevallen waarin vrouwen andere vrouwen beschuldigden van hekserij. .

Roma

De Roma behoren tot volkeren die oorspronkelijk uit India afkomstig zijn en circa de vijftiende eeuw in West-Europa arriveerden. In veel gevallen was het voor Roma verboden om lid te worden van een gilde, waardoor men voor een reizend bestaan koos en vaak als handelaar werkte. Vanaf deze periode werden Roma vaak vervolgd: in het Heilige Roomse Rijk (ongeveer het huidige Duitsland) werden zij beschuldigd van spionage, tovenarij en het ontvoeren van kinderen. *> vervolg Roma op pag 7*

Roma bleven eeuwenlang een paria in West-Europa. Ze mochten niet rondreizen, maar ook geen vaste woonplaats hebben. In veel gevallen bleven vooroordelen bestaan, omdat Roma geen volwaardig onderdeel van de samenleving mochten worden en delen van hun eigen cultuur behielden. En omdat Roma reizend hun werk deden, werden zij door lokale gemeenschappen als buitenstaander en daarmee als ongewenst gezien. In Centraal-Europa werd geprobeerd Roma verplicht te integreren door het gedwongen af laten staan van hun kinderen en gemengd te laten trouwen. Maar de stigmatisering bleef bestaan.

Vanaf de negentiende eeuw ontstond het idee dat de mens kon worden ingedeeld in verschillende rassen, met bijbehorende gedragskenmerken. Roma werden in deze rassentheorie, een pseudowetenschap, gezien als een 'inferieur ras'. Het gedrag van Roma (waar negatieve stereotypen over bestonden) zou genetisch bepaald zijn. Deze pseudowetenschap werd later door de nazi's gebruikt als legitimatie om Roma te vermoorden, maar was voor overheden ver voor de nazi's een reden om Roma te vervolgen.

Joden

Antisemitisme of Jodenhaat kent een eeuwenlange geschiedenis, in het bijzonder in Europa. Toen de nazi's in de jaren 1920 opkwamen, waren de Joden hun belangrijkste zondebok. Joden vormden in Duitsland een kleine minderheid; minder dan één procent van de bevolking was Joods. Er bestonden al eeuwenoude vooroordelen zoals het waanbeeld dat Joden de media of de financiële markten in handen hadden. Ook vanuit religieuze hoek bestond antisemitisme, door Joden te beschuldigen van de moord op Jezus.

De beschuldigingen en vooroordelen die de nazi's verspreidden over de Joden waren gericht op binnenlandse problemen, zoals de verloren Eerste Wereldoorlog en de economische crisis. De nazi's stelden dat Joden geen Duitsers konden zijn, ook al waren de Joden nog zo goed geïntegreerd in de samenleving. Vanuit de rassenleer werd gedacht dat de Joden als 'inferieur ras' er heimelijk op uit waren om de Duitse samenleving te ondermijnen. Ook dit idee was niet nieuw en was decennia eerder al verspreid onder de Duitse bevolking.

De radicale politiek van de nazi's werd onder kiezers populairder, ook naarmate de economische omstandigheden verslechterden. Toen de nazi's in 1933 aan de macht kwamen en een dictatuur vestigden, volgden direct anti-Joodse maatregelen. Deze wetgeving had alles te maken met zondebokpolitiek. Door Joden bezittingen en rechten af te nemen dachten de nazi's Duitsland uit het slop te kunnen trekken. In de loop van de jaren radicaliseerde deze politiek steeds verder en leidde uiteindelijk tot de Holocaust.

Tutsi
De oorzaken van de Rwandese genocide kunnen voor een groot deel worden teruggebracht tot de periode waarin eerst Duitsland en daarna België Rwanda koloniseerden. Dit land bestaat hoofdzakelijk uit twee bevolkingsgroepen, de Hutu's en de Tutsi's, waarvan de eerste groep veruit in de meerderheid vormde. Tijdens de koloniale periode gebruikten de Duitse en Belgische kolonisten een pseudo-rassenleer om een nadrukkelijk onderscheid te creëren tussen deze twee groepen, waarbij de Tutsi's als meerderwaardig werden gezien en werden bevoordeeld. Een methode van verdeel en heers. Zo gaf de Belgische koloniale overheid Tutsi's allerlei privileges, zoals belangrijke bestuursfuncties of de mogelijkheid tot scholing. Dit leidde tot frustraties bij de Hutu-bevolking.

Na de onafhankelijkheid van Rwanda in 1962, draaiden de rollen om: de Tutsi-minderheid werd gediscrimineerd. De Hutu gedomineerde overheid bleef vasthouden aan het etnische onderscheid dat door de koloniale machthebbers was geïntroduceerd. Begin jaren negentig ontstond er een ingewikkelde politieke situatie in Rwanda. De macht was in handen van een radicale Hutu-regering en er was veel economische en sociale onrust. Een Tutsi-coalitie, voor een deel bestaande uit voormalige vluchtelingen, probeerde delen van Rwanda te bezetten. Hoewel dit conflict kon worden gede-escaleerd, zorgde het er juist voor dat de radicale Hutu-machthebbers een enorme haatpropaganda tegen de Tutsi's op gang brachten, vooral via de radio. De Tutsi's kregen de schuld van vrijwel alle problemen in het land en werden afgeschilderd als de ultieme vijand. Juist omdat de Tutsi's werden gezien als fundamenteel 'anders' konden ze worden gebruikt als zondebok. Toen in april 1994 het presidentiële vliegtuig werd neergeschoten, richtte de giftige Hutu-propaganda alle pijlen op de Tutsi's. Dit was het startschot van de Rwandese genocide op Tutsi's en gematigde Hutu's.